

Т.С. Пассек мешкала у своєї близької знайомі в центрі старого міста. Перебуваючи на конференціях (пленарні засідання яких проходили в конференц-залі АН), Т.С. Пассек, як правило, була в президії, прикрашаючи її своєю присутністю. Коли потрапляла до Києва на Великдень, завжди відвідувала Володимирський собор, вистоюючи всю службу. Потім ми йшли вулицями давнього Києва... Та інколи зустрічалися лише на кілька коротких хвилин на пероні Київського вокзалу, коли Т.С. Пассек їхала кудись проїздом через Київ.

Коли відбувалися конференції в Москві, Тетяна Сергіївна всіх учнів та друзів збирала у себе вдома. В. Титов, О. Черниш, Є. Черниш, я та інші збиралися в невеликій ідальні її квартири, обідали, дискутували, обговорювали наукові проблеми.

Моя остання зустріч та довга розмова з вчителем відбулася весною сумного 1968 року в її квартирі в Москві на вул. Немировича-Данченка. Вражали зовнішні зміни, викликані хворобою, та разом із тим, відчувався незгаслий великий інтерес до археології. У кімнаті під роялем, накритим зеленою болгарською скатертиною, стояли ящики з матеріалами з розкопок Флорешт — перлини раннього Трипілля.

4 серпня 1968 року перестало битися серце Тетяни Сергіївни Пассек, яка до останнього мужньо боролася за життя. Чорна звістка застала мене в полі, у с. Жванець Хмельницької області. Її телеграмою повідомила мені О.Г. Шапошнікова. Виїхати до Москви я вже не встигала. Минуло сумне, насичене працею літо. Глибокою осінню, як того хотіла Тетяна Сергіївна, відбулося захоронення кремації. З України з білими хризантемами прийшли Д.Я. Телегін і я. На кладовищі з урною на нас чекав Валерій Титов. Від хвилювання на ньому не було обличчя. У морозний день з Т.С. Пассек прощалися найближчі. Серед усіх найбільше запам'ятався глибоко зворушливий виступ Миколи Яковича Мерперта.

Тетяна Сергіївна Пассек, знана в світі вчена, залишила по собі великий науковий доробок: кілька монографій, науково-популярні роботи, велику кількість статей. Та головною заслугою вченої є заснування школи трипільознавства, що продовжує її наукові та польові традиції, застосовуючи при цьому сучасні методи археологічних досліджень.

Світла пам'ять учителю.

Одержано 02.04.2003

Т.Г. МОВША

ПАМ'ЯТІ ТАМАРИ ГРИГОРІВНИ МОВШИ

4 березня 2003 року пішла з життя Тамара Григорівна Мовша — кандидат історичних наук, відомий учений-археолог, талановита дослідниця трипільської культури, лауреат премії Вікентія Хвойки.

Т.Г. Мовша народилася 20 квітня 1922 року в м. Любеч на Чернігівщині в родині робітника. У 1925 році сім'я переїхала до Києва, де мешкала на Трухановому острові — «Київській Венеції», мальовничу природу якого Тамара Григорівна завжди згадувала з ніжністю. Батько Григорій Якович (до речі — повний Георгіївський кавалер) працював мотористом, тому життя родини було тісно пов'язане з Дніпром: в юності Тамара Мовша навіть отримала права на керування моторним човном. У 1939 році вона закінчила школу і вступила на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, але навчання перервала війна. Після звільнення Києва вона поновила навчання в університеті, який закінчила в 1945 році. Того ж року почала працювати науковим співробітником Київського державного історичного

музею у відділі «Докласового (первісного) суспільства». Цей відділ вона очолила в 1952 і обіймала цю посаду до 1977 року.

Працюючи в музеї, Тамара Григорівна близько познайомилася із трипільськими колекціями з розкопок кінця XIX ст. — 40-х років XX ст. відомих дослідників В.В. Хвойки, М.Ф. Біляшівського, М.Я. Рудинського, С.С. Гамченка, В.П. Петрова, С.С. Магури, В.Є. Козловської, П.П. Курінного, М.О. Макаренка та ін. На той час до музею почали повертатися колекції, евакуйовані або вивезені окупантами. Разом з науковцями музею, вона здійснила величезну роботу з упорядкування археологічних фондів. Тамара Григорівна відповідала за збереження 160 тисяч одиниць археологічних матеріалів доби каменю-бронзи, створювала розділи музейної експозиції, проводила екскурсії, читала лекції.

У 1946 році Тамара Григорівна вперше бере участь в археологічній експедиції, начальником якої була Т.С. Пассек. Це були дослідження Володимирівки (1946—1947 рр.). З цього часу вона стає постійним учасником

трипільських експедицій Т.С. Пассек, яка проводила дослідження у Солончанах, Флорештах, Вихватинцях, Голерканах (1952—1959 рр.). В експедиції Т.С. Пассек сформувався колектив однодумців і друзів, серед яких, крім Тамари Мовши, були Катерина та Олександр Черниші, Тетяна Білановська, Всеволод Маркевич, Тетяна Попова, Валерій Титов та ін. Науковий авторитет та людські якості Тетяни Сергіївни для її учнів стали дороговказом на все життя.

У 1955—1956, 1959 роках Тамара Григорівна провела самостійні дослідження в Солончанах, у 1960—1961 рр. — у Цвіклівцях. Пам'ятки Подністров'я на багато років захопили увагу дослідниці. Її особлива любов — Жванець, де протягом 1962—1980 рр. в урочищах Щовб та Лиса Гора досліджувались різночасові трипільські поселення, були виявлені унікальні археологічні об'єкти: оборонний вал і рови трипільського городища та комплекс гончарних печей. Ці відкриття стали справжніми науковими сенсаціями.

У результаті польових досліджень, проведених Т.Г. Мовшею, трипільські колекції музею поповнилися більш ніж на 17 тисяч предметів. Окрім повсякденної, суто музейної роботи, Тамара Григорівна знаходила час для занять наукою, була автором кількох десятків наукових статей. Вона працювала над кандидатською дисертацією «Антропоморфна пластика Трипілля (реалістичний стиль)», яку захистила в 1975 році. На одностайну думку учасників засідання вченої ради, захист дисертації прозвучав як поема. На превеликий жаль, монографія, підготовлена за матеріалами дисертації, так і не вийшла друком.

Бажання займатися наукою переважило в Тамарі Григорівні, і в 1977 році вона переходить працювати до Інституту археології АН УРСР, де відразу включається в роботу над написанням трипільських розділів до першого тому «Археології УРСР» (1985 р.). Активніше продовжується експедиційна робота, спочатку на Подністров'ї: Жванець (до 1980 р.), Велика Слобідка, ур. Хрещате (1976—1979 рр.), Ломачинці, ур. Вишнева (1979—1980 рр.). У 1980-ті роки Т.Г. Мовша бере участь у роботі Комплексної трипільської експедиції Інституту археології з дослідження поселень-гігантів у Побужжі: Доброводи (1981—1982 рр.), Косенівка (1983—1988 рр.). Паралельно зі стаціонарними дослідженнями, постійно проводяться археологічні розвідки на Дністрі, Південному Бузі, Дніпрі.

У 1989 році Тамара Григорівна залишила Інститут археології у зв'язку з виходом на пенсію, але продовжувала творчо співпрацювати з відділом енеоліту-бронзи: брала участь у засіданнях, обговоренні наукових праць, конференціях. Її діяльна натура не дозволила довго відпочивати. Т.Г. Мовша стала одним з ініціаторів створення музею трипільської культури в с. Халеп'я (де В.В. Хвойкою були досліджені одні з перших трипільських

пам'яток). З 1990 року вона стала завідувачем Музею трипільської культури (спочатку він був розташований у с. Халеп'я, потім перенесений до м. Переяслава-Хмельницького). Як автор наукової концепції, вона при побудові цього музею відтворила своє бачення розвитку Трипілля, зокрема на розвинутому етапі. Основу експозиції склали матеріали власних досліджень Тамари Григорівни. Музей, що є відділом Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», згідно з побажаннями колективу заповідника, носитиме ім'я Т.Г. Мовши.

Науковий доробок Т.Г. Мовши становить понад 150 друкованих праць. Сфера її наукових інтересів різноманітна і пов'язана переважно з Трипіллям: духовна культура та ідеологічні уявлення трипільських племен, взаємини всередині величезної трипільсько-кукутенської спільності та з іноетнічними спільнотами енеоліту, хронологія, поділ Трипілля-Кукутени на низку культур, або етнокультурних груп.

Тамара Григорівна проявила себе і як громадський діяч — багато років очолювала секцію археології Товариства охорони пам'яток Київської області. За плідну науково-культурну роботу нагороджена значком «За відмінну роботу» Міністерства культури СРСР (1970), медаллю «В пам'ять 1500-ліття Києва» (1982), бронзовою медаллю ВДНГ (1986), медаллю «Ветеран праці» (1986).

Тамарі Григорівні не судилося мати власну сім'ю. Вона віддавала свою любов і приязнь родині брата Анатолія Григоровича, своїм друзям та учням, до яких відносимо себе і ми. Трепетно любила свою матір Наталію Юхимівну — за кілька кілометрів, у будь-яку погоду в експедиціях поспішала до телефону, щоб дізнатися про її здоров'я.

Тамара Григорівна була інтелігентною, сердечною, доброю, емоційною людиною, але водночас вимогливою до себе й до інших, особливо коли йшлося про наукове сумління та людські якості. Їй були притаманні жіночність, відчуття смаку, почуття гумору. У День археолога, який в експедиціях Т.Г. Мовши відзначався завжди 15 серпня (день народження Т.С. Пассек), вона, маючи гарний голос, співала разом з усіма українських пісень, яких знала чимало. Була чудовим оповідачем.

До останніх днів Тамара Григорівна зберігала ясний розум і працездатність, чому не завадило і погіршення здоров'я в останні місяці життя. Вона працювала над науковими розробками для музею трипільської культури в Переяславі, підготувала статтю-спомин про Т.С. Пассек, мала великі плани на наступний рік. На жаль, їм не судилося здійснитися.

Світла пам'ять про Тамару Григорівну Мовшу — видатного дослідника та чудову людину — залишиться в серцях її рідних, друзів та вдячних учнів.

Одержано
02.04.2003

Г.М. БУЗЯН,
О.О. ЯКУБЕНКО